

ГРАЖДАНСКОТО ОБЩЕСТВО – НЕОБХОДИМО УСЛОВИЕ ЗА СТАБИЛНОСТ НА СТРАНИТЕ ОТ ИЗТОЧНА ЕВРОПА?

Гергана Кресналийска, докторант

Повече от десетилетие в Югоизточна Европа протичат процеси на промени. Въпреки наличието на общи черти в протичането и в резултатите на тези процеси, всяка държава в региона осъществява своя специфична трансформация. Вложени бяха значителни усилия за модернизирането на икономиките. На лице са положителни резултати в изграждането на демократични политически системи, в утвърждаването на открити плуралистични култури. Наблюдава се и напредък в спазването на основните човешки права. Предстои обаче осъществяването на още важни реформи в икономическата и политическата сфери. Сравнителни проучвания на трансформациите в Източна Европа¹ сочат, че тези страни се намират в междинен етап на трудно приспособяване към процесите в континентален и глобален мащаб. Според автори, „този регион, към който се отнасят също Албания и държавите, наследници на предишна Югославия, ще има нужда от десетилетия, за да достигне желаната стабилност на пазарите, на политическите институции и на ценностно-нормативните системи.“²

* * *

Терминът „гражданско общество“ в съвременната теория е неразривно свързан с теорията за демокрацията. Наличието на демократична, правова държава е условие за наличието на гражданско общество. Последното е фундамент на правовата държава. От друга страна – „в гражданското общество се крие източникът на обективната необходимост от правова държава“.³ През последните десетилетия идеята за гражданското общество не само се разви, но и преживява своеобразен ренесанс, особено в държавите от Източна Европа (Централна и

Югоизточна Европа, европейските територии на бившия Съветски съюз), в които се извършват демократични промени.

Гражданското общество води началото си от Древна Гърция, като въвеждането на термина се приписва на Аристотел с теорията му за древногръцкия полис.

Понятието „гражданско общество“ е комплексно, сложно, многозначно понятие, поради което е трудно да се даде определение, разкриващо изцяло неговата същност и многообразие. Авторите посочват различни определения, в зависимост от това върху кои аспекти от същността на понятието акцентират. Така например, „гражданското общество“ се определя като: „форма на организиран обществен живот, който е доброволен, възниква спонтанно, самоиздържа се (в повечето случаи), независим е от държавата и се подчинява на определени законови норми“⁴; обхваща „всички формални и неформални отношения между гражданите и властта“⁵; „общественото пространство, което се намира между личната и семейната сфера от една страна и държавата – от друга“⁶.

Ъ. Гелнер отъждествява гражданското общество с мрежата от неправителствени организации и институции⁷. Според Р. Дарендорф, основната цел на гражданското общество е „вакуумът между държавната организация и атомизираните индивиди да се запълни със структури, които да придават смисъл на съвместния живот на хората. Следователно, гражданското общество не е просто общност от индивиди, а е съставено от граждани в пълния смисъл на думата“. „Гражданското общество е резултат от цивилизация, а не от природата“⁸.

Сходно е становището и на И. Цакова, според която „гражданско общество е такава мрежа от неправителствени организации и институции, достатъчно силни, за да бъдат противоположни на държавата и които, без да ѝ пречат, да бъдат гарант на спокойствието и арбитър на общите интереси, я възпрепятстват да упражнява господство върху обществото. Гражданското общество е автономна, саморегулираща се обществена сфера, независима от държавата“⁹.

Според Хр. Иванов „гражданското общество е съвкупност от демократично изградени държавни институции, независими

граждански обединения и граждани с активни социални позиции, които толерантно защитават формите на собственост, личните свободи в икономическата, политическата, социалната и духовната сфера. Тази съвкупност не е определена от конкретна обща теория. Границите на толерантността не са природна даденост, а продукт на динамично нормативно регулиране между съперничащи си интереси и потребности¹⁰.

Според Арато и Коен (*Civil Society and Political Theory*), гражданското общество е „сфера на социално взаимодействие, намиращо се между икономиката и държавата и съставена най-вече от интимната сфера (преди всичко семейството), сферата на сдруженията (преди всичко доброволните сдружения), обществените движения и формите на публична комуникация“¹¹.

Обобщаващо становище за същността на термина „гражданско общество“ дава П. Кабакчиева, която посочва, че „съвременната дискуссия що е гражданско общество върви по линия на обхващане на тези два компонента – гражданското общество като сферата на публичното представителство на частния интерес извън сферата на публичната власт на държавата – тук под „гражданско общество“ се разбира преди всичко граждански или трети сектор; и гражданско общество през призмата на основните човешки права, които след Т. Х. Маршал е прието да се наричат граждански статус или гражданство – *citizenship*“¹².

За да разкрием по-пълно същността на понятието „гражданско общество“, ще разгледаме накратко неговите основни белези (характеристики). Преобладава становището, че гражданското общество притежава четири основни белега (характеристики).

Първият белег на гражданското общество е наличието на голямо разнообразие от организации и институции, в които гражданите имат възможност да реализират определен обем от своите цели и интереси. Т.е. гражданското общество е плуралистично общество.

Вторият белег на гражданското общество е автономията, независимостта на тези организации и институции от държавата, държавната власт.

Третият белег на гражданското общество е гражданският статус, който се определя като най-значимият белег на гражданското общество. Гражданският статус се дефинира като съвкупност от права и задължения, които индивидът получава като член на дадена нация. Той включва граждански, политически и социални права и задължения. Те са установени в Конституцията на всяка конкретна държава.

Четвъртият белег на гражданското общество е публичния му характер, т.е. гражданското общество е сфера на публична дейност, сфера на публично представяне на частни интереси.

Обобщавайки изложеното до тук, може да се посочи, че науката все още не е дала еднозначно и пълно определение на понятието „гражданско общество“, което да отразява всички негови белези (характеристики), да разкрива изцяло неговата същност и многообразие. Основната причина за това може би е фактът, че точен модел за гражданско общество не съществува.

Най-общо, гражданското общество може да го определим като: независима от държавата сфера, обхващаща всички форми на публично представяне на частни интереси, всички форми на асоцииране на гражданите помежду им, както и всички действия, предприети от гражданите за защита на техните лични и колективни права и интереси.

Съществуват различни становища относно броя и вида на елементите на гражданското общество. Най-изчерпателно изброяване прави И. Цакова, според която едно добре функциониращо гражданско общество се състои от следните елементи: неправителствени организации, независими институции, групи за натиск, фондации и институции с благотворителна цел, автономни стопански субекти, свободни и плуралистични медии, местно самоуправление, независими от държавата политически партии, независими интелектуалци, активни и отговорни граждани¹³.

* * *

Според изследователи трети сектор в България, институции на гражданското общество, е имало и преди Освобождението от 1878 г. – по времето на Възраждането, като това са

били читалищата, благотворителните дружества, сдруженията на еснафите и др.

Във всички държави от Югоизточна Европа след Втората световна война гражданското общество беше ограничавано и потискано. След 1989 г. в страните от региона започна преход от тоталитарно към гражданско общество, като този преход има много измерения – „от изграждането на ясна позиция по отношение на частната собственост като основа на независимостта и свободата на индивида, до определяне на границите на държавната намеса, на очертаването на свободното от такава намеса пространство, основано на политическата свобода и гражданската отговорност“.¹⁴

Според П.-Е. Митев, съществуват два типа развитие на гражданското общество – „западноевропейски („класически“ и „некласически (характерен за Източна Европа, като различията между тях са съществени и се изразяват „в изходната точка“, „във времеви обхват“, „в структурните особености“.¹⁵ Според автора, при класическия тип развитие на гражданското общество, „политическата революция е завършек“, а при некласическия – „ново начало“, като основният проблем в първия случай е „юридически (промяна на статута)“, а във втория – „икономически (промяна на собствеността)“.¹⁶

Важно значение в процесите на създаване на гражданско общество в страните от Югоизточна Европа имат различните граждански организации (НПО), които са един от елементите на гражданското общество. Например, в Сърбия такова значение имат различните професионални сдружения.¹⁷ Като цяло в страните от региона са регистрирани голям брой НПО, като в България те са около 5000.

Доколко в страните от Югоизточна Европа съществува гражданско общество, е въпрос, на който трудно може да се отговори. Той предполага цялостно социологическо изследване на различните структури на гражданското общество, което обаче е истинско предизвикателство за социалните науки и учени в страните от региона. В доклада за резултатите от проект „Индекс на гражданското общество“, реализиран от сдружение „Болкан Асист“ за периода 2003–2005 г., се посочва, че „струк-

турата на гражданското общество в България е белязана от ниско доверие към неправителствените организации (НПО) и от пасивни граждани, разочаровани от политическата система, резултатите от прехода и управлението¹⁸. Въз основа на доклада като основни проблеми на гражданското общество в България, се открояват¹⁹: формиране на НПО-сектора „отгоре – надолу чрез търсене от страна на донорите, а не от страна на гражданите“; „организационните структури на гражданското общество (НПО) изпълняват главно политически, а не граждански, икономически или професионални функции“; наличие на „остра финансова зависимост на третия сектор от държавата, местната власт или международните донори“; партньорствата между гражданското общество и публичните власти се осъществяват все още на „проектен принцип“; „в обществото преобладава нисък обществен дух“. Като силни страни на гражданското общество в България се определят „неговата добре развита институционална структура“, както и наличието на добро професионално равнище на третия сектор.²⁰ Според някои автори обаче няма представителна и достоверна информация за състоянието на НПО-сектора в България.²¹

Според годишния доклад на „*Freedom House*“ (американска НПО) за 2003 г. „Страни в преход“, в който е анализиран напредъкът на промените (в шест категории) в 28 бивши комунистически държави и Косово, „България продължава да води в демократичните промени на Балканите“.²² В общия рейтинг на изследването България е класирана на 9 място, веднага след 8-те страни, които станаха членки на Европейския съюз на 1 май 2004 г., сред които и Словения. На 10 място е класирана Румъния. Развитието на гражданското общество е оценено с 3, като това е по-слаба оценка от тази на 8-те нови членки на Европейския съюз, Сърбия и Румъния. По-високи оценки в сравнение с предишни изследвания са получили и други държави от Югоизточна Европа, сред които се открояват Босна и Македония. Според Пола Шифър – програмен директор на „*Freedom House*“, „България има напредък по отношение на човешките права и на демократичния преход“, като „най-труден демократичен процес протича в Сърбия, в Косово“.²³

Може да се приеме, че като цяло гражданско общество в страните от Югоизточна Европа е недостатъчно добре развито. Налице е голям брой НПО, които в повечето случаи не разполагат с необходимите ресурси за осъществяване на реално влияние върху политическите процеси, или – активните и влиятелни НПО се финансират от чужбина.²⁴

* * *

Страните от Югоизточна Европа трябва да положат значителни усилия за формиране на гражданско общество. За да има то „шанс“ в страните от региона, едно от условията е гражданите да приемат либералните и демократични ценности на развитите демокрации. Промяната обаче на ценностната система е труден и продължителен процес. В каква степен гражданите ще възприемат ценностите на развитите демокрации като свои и кои точно ще бъдат тези ценности, едва ли някой в настоящия момент би се наел да определи. Необходимо е постигането на разумен баланс между чужди и традиционни ценности, защото „натрапването“ на гражданите на чужди за тях ценности, легитимирани чрез правни норми, едва ли биха ги направили по-активни и отговорни.

Гражданското общество се нуждае от формирането на нов тип граждани – граждани, притежаващи „гражданско съзнание“ и „граждански добродетели“. Според Р. Дарендорф,²⁵ „гражданското съзнание“ е личностната страна на гражданския статус, включващ правата и задълженията на гражданите. „Гражданското съзнание“ предполага една по-голяма самостоятелност на отделния гражданин. Последният не разчита на другите (гражданите) и особено на държавата да решат неговите проблеми, а сам търси начини и средства за тяхното решаване. В тази връзка, гражданите е необходимо да се „отърсят“ от старите стереотипи на поведение, създадени по времето на социализма, защото това упование в държавата е пречка да се осъзнае фактът, че човек трябва да се бори за правата си. Демокрацията и гражданското общество се нуждаят от друг тип граждани – активни, отговорни, независими.

Активните и отговорни граждани, способни да защитават своите права и интереси, са един от основните елементи на гражданското общество. Иванов, Хр., в монографията си „Гражданското общество и концепции за граждански контрол“ пише за така нареченото „кризисно съзнание“ и го определя като един от основните проблеми на българското гражданско общество²⁶.

Новият тип гражданин, освен „гражданско съзнание“, трябва да притежава и „граждански добродетели“. Те се явяват една от предпоставките за възникването на добре развито гражданско общество и представляват комплекс от личностни качества на гражданите. Това са: гражданска отговорност, гордост, доблест, граждански кураж и др. Така нареченият „добър гражданин“ представлява еталон за дължимо съзнание и поведение. Той не само участва активно в обществения живот, но и притежава необходимият интелектуален потенциал.

В страните с развито гражданско общество се наблюдава така наречената „гражданска култура“. От такъв тип култура се нуждаят и обществата в Югоизточна Европа. За постигането ѝ е необходимо, по подобие на развитите демокрации да се въведе „гражданско образование“. Последното се дефинира като „процес на целенасочено изучаване и акумулиране на знания и поведенски образци, насочени към подкрепа на съществуващия демократичен политически режим“²⁷. Учебната дисциплина „Гражданско образование“ трябва да съдържа знания за нацията, Конституцията на страната, формата на държавно управление, формата на държавно устройство, за основните демократични принципи и пр. „Гражданското образование“ в следствие ще се окаже една от предпоставките за формирането на активно политическо поведение на гражданите, за повишаване участието им в управлението на държавата. Формирането на „гражданска култура“ в страните от региона ще се окаже труден и продължителен процес, като от съществено значение ще бъдат изградените вече морални и политически традиции на всяка нация. Генов, Н., в монографията си „Източна Европа в глобалните процеси“, пише за

така наречената „гражданска (секуларизирана) религия, основаваща се на идеята за универсални права на човека“.²⁸

Освен предприемане на мерки за развитие на гражданските добродетели, страните от Югоизточна Европа трябва да предприемат редица съществени мерки за създаване и на другите необходими предпоставки за възникване на гражданско общество – демократична и правова държава, пазарна икономика (икономическа децентрализация/икономически плурализъм), идеологически и институционален плурализъм, индивидуализъм, егалитаризъм и солидарност.

Страните от региона трябва да насочат усилията си, както за насърчаване дейността на НПО, така и за развитие и на другите елементи на гражданското общество – например на местното самоуправление. Последното е социална категория, каквато е и гражданското общество. Наличието на добре развито и функциониращо гражданско общество е предпоставка за наличието на развито местно самоуправление, а развитието и усъвършенстването на местното самоуправление означава стабилно, работещо гражданско общество. Следователно, между самоуправлението и гражданското общество съществува тясна връзка и взаимодействие. Те не само са еднородни категории, а „гражданското общество е социалната основа на самоуправлението“²⁹. Развитието на гражданското общество ще породви необходимост от засилване на правомощията на местните власти, от по-голяма самостоятелност в тяхната дейност, което е и европейски приоритет. В контекста на бъдещото разширяване на Европейския съюз на Югоизток, както и с оглед на съвременните тенденции в развитието на европейските интеграционни процеси, безусловно ще нараства ролята на местните и регионални власти.

Гражданско общество – добре развито и функциониращо, не би било възможно без наличието на граждански контрол върху публичните власти. Именно с правото си да осъществяват контрол, гражданите защитават своите права и интереси и се превръщат в реален коректив на властта, в преки участници в управлението на държавата. По този начин те допринасят за утвърждаване на гражданското общество, за неговото

развитие и усъвършенстване. Гражданският контрол допринася за формирането на активни и компетентни граждани, за създаването на нови модели на поведение. Между гражданското общество и гражданският контрол съществува тясна връзка и взаимодействие, тъй като в основата на гражданското общество стои влиянието на управляваните върху управляващите, т.е. осъществяването на граждански контрол. Правото на гражданите да упражняват контрол е важно политическо право и е част от гражданският статус, който от своя страна е един от бележите на гражданското общество. Следователно, за да е налице добре развито и функциониращо гражданско общество в страните от Югоизточна Европа, е необходимо засилване на гражданския контрол върху публичните власти. Необходимо е също и наличие на реална демокрация, демокрация на участието – *participatory democracy*.

В контекста на развитието на гражданското общество, страните от региона направиха значителни стъпки в посока на защита на човешките права – в почти всички държави (България, Гърция, Румъния, Македония, Албания, Босна и Херцеговина, Словения, Хърватия, Сърбия, Черна гора, Косово) е въведена институцията на омбудсмана. По този начин държавите от Югоизточна Европа, по подобие на демократичните общества въвеждат алтернативни средства за защита на правата и законните интереси на гражданите, допълващи съдебната, административната и другите форми за защита. С оглед утвърждаването и развитието на гражданското общество страните от региона трябва да насърчават и различните граждански инициативи.

* * *

Съществуват множество рискове пред гражданското общество в страните от Югоизточна Европа, като преобладаващата част от тях са резултат от авторитарното управление и последващият го преход към демокрация. Като такива могат да се посочат: маргинализирането на цели слоеве и етнически групи; обезценяването на ценности и норми (аномия); наличието на политическа конфронтация, престъпност и корупция,

и др. С оглед мултиетническият състав на държавите от региона, гражданското общество е заплашено от възможността за създаване на етнически конфликти. В тази връзка, необходимо е поддържане на нормални отношения между различните етноси в рамките на всяка държава, както и поддържане на климат на добросъседски отношения. През последните години страните от Югоизточна Европа успяха да изградят взаимноизгодни отношения, намерили израз в осъществяването на политически контакти на високо равнище, в подписването на споразумения и редица общи проекти, които и в момента са в ход. Затоплянето на общия политически климат е ясна индикация, че страните от региона може би окончателно ще скъсат с конфликтите, поставили отпечатък върху тяхното минало и главно върху 90-те години на ХХ век, и по пътя на сътрудничеството се приближават до интеграцията си в Европейския съюз и НАТО. Като цяло обаче, на обществата от Югоизточна Европа ще им е необходим продължителен период от време, за да преодолеят рисковете пред гражданското общество.

В обобщение може да се посочи:

Гражданското общество в страните от Югоизточна Европа не е достатъчно добре развито, и е по-скоро в процес на формиране. То обаче е необходимо условие за стабилност на страните от региона, и за да изпълни тази роля структурите му трябва да се превърнат в основен елемент на управлението, наред с държавните институции и политическите партии. За тази цел е необходимо висока степен на самоорганизиране на гражданското общество.

В процеса на формиране и утвърждаване на гражданското общество, страните от Югоизточна Европа трябва да отчетат целия комплекс от фактори, условия и предпоставки, необходими за формирането му и специфични за всяка конкретна държава, както и да вземат предвид развитостта на гражданското общество в такива демократични държави, като: САЩ, Великобритания, Франция, Италия, Швейцария.

В световен мащаб се наблюдава тенденция на ускорен растеж на организациите на гражданското общество, като тя е

най-силна в развитите страни. Би могло да се прогнозира, че тази тенденция ще се наблюдава и в страните от Югоизточна Европа като се има предвид общата визия за развитие на региона – стабилна демокрация, работеща икономика и активно гражданско общество.

БЕЛЕЖКИ

¹ Human Development Report For Central and Eastern Europe and the CIS 1999, New York: UNDP, 1999.

² Генев, Н., Източна Европа в глобалните процеси, УИ „Св. Климент Охридски“, С., 2000 г., с. 8.

³ Бойчев, Г., Правова държава (философскоправни аспекти), „Юриспрес“, С., 2003 г., с. 229.

⁴ Павлов, П., Михалева, С., Основи на публичната администрация, ВСУ „Черноризец Храбър“, +В, 2000 г., с. 6.

⁵ Антонова, А., и колектив, Гражданското участие. Институционализирано присъствие на гражданите във вземането на решения, „Алекс – Г“, С., 1998 г., с. 3.

⁶ Дайнов, Е., Власт, граждани, политици, ЦСП, НБУ, С., 1997 г., с. 24.

⁷ Гелнер, Ъ., Условията на свободата. Гражданското общество и неговите съперници, „Обсидиан“, С., 1996 г., с. 11.

⁸ Дарендорф, Р., Морал, революция и гражданско общество, Дружество „Гражданин“, С., 2000 г.

⁹ Цакова, И., Гражданско общество – В: Политология, Янков, Г., и колектив, УИ „Стопанство“, С., 2001 г., с. 252.

¹⁰ Иванов, Хр., Гражданското общество и концепции за граждански контрол, „Албатрос“, С., 2002 г., с. 53.

¹¹ Цитирано по Малинов, С., Понятието „гражданско общество“ и политическата теория – В: Гражданите и политиката, Карасимеонов, Г. – съставител, УИ „Св. Кл.Охридски“, С., 1997 г., с. 30.

¹² Кабакчиева, П., Гражданското общество срещу държавата: Българската ситуация, „ЛИК“, С., 2001г., с. 22.

¹³ Цакова, И., цит. съч., с. 257.

¹⁴ Научна конференция за гражданското общество в посттоталитарна Източна Европа (София, 14–16 април 1993 г.), Петков, И., „Социологически проблеми“, С., 1993 г., бр. 2, с. 165–166.

¹⁵ Митев, Петър – Емил, Гражданското общество и социалдемократията в България: проблеми и перспективи, „Социалдемократия“, С., 1998 г., бр. 3, с. 20 и сл.

¹⁶ Пак там.

¹⁷ Вж. Драгичевич – Шешич, М., Сръбските политически драми от края на 1996 г. до есента на 1997 г. Авторитарната система, автономията на медиите и гражданското общество, „Демократически преглед“, С., 1997 г., бр. 33, 333–351.

¹⁸ Гражданското общество в България има ниско доверие към НПО, <http://www.actualno.com>.

¹⁹ Пак там.

²⁰ Пак там.

²¹ Вж. Кабакчиева, П., цит. съч., с. 169 и сл., с. 188, 189.

²² За човешките права и политиката, <http://www.rfi.bg>.

²³ Пак там.

²⁴ Вж. и Генов, Н. Цит. съч., с. 140.

²⁵ Цитирано по Цакова, И., Гражданско общество – В: Политология, Янков, Г., и колектив, УИ „Стопанство“, С., 2001г., с. 251.

²⁶ Вж. Иванов, Хр., цит. съч., с. 82.

²⁷ Цакова, И., цит. съч., с. 256.

²⁸ Вж. Генов, Н., цит. с., с. 143.

²⁹ Спасов, Б., Общинско самоуправление (Общинско право), „Софи – Р“, С., 2000 г., с. 44; Вж. и Неновски, Н., Гражданско общество – държава – право, „ЛИК“, С., 1996 г.